

नेपाली भाषा शिक्षणमा शैक्षिक सामग्री प्रयोगको अध्ययन

कल्पना कुमारी जोशी
joshikalpana2017@gmail.com

लेखसार

यो लेख 'नेपाली भाषा शिक्षणमा शैक्षिक सामग्री प्रयोगको अध्ययन' मा केन्द्रित छ । यसको उद्देश्य डोटी जिल्लाका विद्यालयमा दैनिक प्रयोजनका शैक्षिक सामग्री प्रयोगको स्थिति पत्ता लगाउनु, नेपाली भाषा शिक्षणमा विद्यागत शैक्षिक सामग्री प्रयोगको स्थिति पहिचान गर्नु र नेपाली भाषा शिक्षणमा शैक्षिक सामग्री प्रयोगका समस्या र समाधानका उपायबारे विश्लेषण गर्नु रहेको छ । यसका लागि संभावनाविहीन अन्तरगतको उद्देश्यमुलक र सुविधामुलक विधिको प्रयोग गरी डोटी जिल्लाका ५ ओटा सरकारी र ५ ओटा संस्थागत विद्यालयहरु छनोट गरी, विद्यालयमा नेपाली भाषा शिक्षण गर्ने १० जना शिक्षकहरु र १० जना प्रधानाध्यापकहरु र प्रति विद्यालयबाट दश दश जना विद्यार्थीहरुलाई अन्तर्वार्ता र छलफलमा समावेश गरिएको थियो । साथै कक्षा अवलोकन पनि गरिएको थियो । विद्यालयहरुमा दैनिक प्रयोगका शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग प्रयाप्त गरेको छ भने विद्यालयमा भएका नेपाली भाषा शिक्षणका महत्वपूर्ण शैक्षिक सामग्री गोजीतालिका र फलाटिन पाटीको उपयोग न्यून गरिएको छ । स्थलगत अध्ययनको क्रममा केही विद्यालयमा शैक्षिक सामग्रीका रूपमा शब्दपत्ती, तस्वीर र वाक्यपत्ती प्रयोग गरिए पनि उक्त सामग्री बीचका र पछिल्ला बेन्चका विद्यार्थीहरुले पढ्न र बुझ्न सक्ने उपयुक्त आकारमा पाइएन । केही विद्यालयहरु आर्थिक समस्याको कारण शैक्षिक सामग्रीहरुको प्रबन्ध गर्न असमर्थ छन् भने आर्थिक अवस्था राम्रो भएका विद्यालयहरु पनि इच्छा शक्तिको अभावको कारण शैक्षिक सामग्रीहरुको प्रबन्ध गर्न पछि परेका देखिन्छ । भाषा शिक्षणमा श्रव्यदृश्य सामग्री प्रयोग गरेर शिक्षण गर्दा उपयोगी हुन्छ तर यसतर्फ विद्यालयका प्रधानाध्यापक एवं भाषा शिक्षकहरुको ध्यान गएको छैन । शिक्षकहरु तालिम प्राप्त भएपनि तालिममा प्राप्त गरेको सैद्धान्तिक ज्ञान र व्यावहारिक सीपको प्रयोग कक्षा कोठामा गर्न उनीहरु पूर्ण रूपमा सफल नदेखिएको हुँदा अबै सामग्री सङ्कलन निर्माण र प्रयोग सम्बन्धमा उनीहरुलाई प्रोत्साहित गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

मुख्य शब्दकुञ्जहरु: नेपाली भाषा, विद्यागत, शैक्षिक सामग्री प्रयोग, समस्या र समाधान,

परिचय

पाठ्यक्रमले निर्दिष्ट गरेका उद्देश्यहरु पूरा गर्न, शिक्षण प्रक्रियालाई रोचक, सहज, सरल र प्रभावकारी बनाउन, सिकाइलाई उद्देश्यमूलक बनाउन कक्षा कोठामा प्रयोगमा आउने सम्पूर्ण साधन वा सामग्रीलाई शैक्षिक सामग्री भनिन्छ । शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा सहयोग पुऱ्याउने सामग्री नै शैक्षणिक सामग्री हुन् । शैक्षिक सामग्री प्रयोग गरेर गरिएको शिक्षण रोचक, प्रभावकारी र चिरस्थायी हुन्छ । शिक्षकले विषयवस्तुको मौखिक जानकारी दिएर मात्र शिक्षण कार्य पूरा नहुने भएकाले शिक्षणलाई सफल तुल्याउन शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग अनिवार्य तथा महत्वपूर्ण मानिन्छ । परम्परागत शिक्षणमा पाठ्यपुस्तकलाई मात्र शिक्षण गर्ने माध्यम बनाइन्थ्यो । त्यसैले शिक्षण अप्रभावकारी, अस्थायी तथा विद्यार्थीको सक्रियता केन्द्रित कम हुन्थ्यो । थोरै परिश्रमबाट धेरै कुरा सिकाउन, विद्यार्थीहरुको ध्यान पठाइप्रति केन्द्रित गराउन, सिकेको कुरा चिरस्थायी तुल्याउन अनि विद्यार्थीहरुमा सुषुप्त अवस्थामा रहेको जिज्ञासा जागृत गराउन पनि शिक्षण सामग्रीको प्रयोग आवश्यक हुन्छ । नेपाली भाषा शिक्षणपश्चात् विद्यार्थीमा सुनाइ, बोलाइ, पढाइ, लेखाइ गरी ४ सीपहरुको विकास हुनु जरूरी हुन्छ । यसको निमित्त शैक्षिक सामग्रीको अपरिहार्यता रहन्छ । भाषिक सीपहरुमा सक्षम बनाउन, भाषा तत्वहरुको स्तरानुसार सुझ बढाउन एवम् अभिव्यक्ति क्षमताको वृद्धि गर्न, विद्यार्थीहरुलाई सजिलो किसिमबाट बुझ्ने गरी सिकाउन, पाठलाई स्पष्ट पार्न र सिकाइलाई स्थायी रूप दिन उपयोग हुने सामग्रीहरु नै शैक्षिक सामग्री हुन् भनेर बुझ्नु पर्ने हुन्छ । 'कक्षामा अध्यापन गर्दा विद्यार्थीहरुलाई सजिलो किसिमबाट बुझ्ने गरी सिकाउन हामी जे-जे सामग्रीहरु प्रयोग गर्छौं ती सबैलाई शैक्षिक सामग्री भनिन्छ', (रेडियो शिक्षण तालिम पुस्तिका, २०४८) । 'पाठ्यपुस्तकमा दिइएका पाठका अतिरिक्त ती पाठलाई स्पष्ट गर्न, त्यसरी स्पष्ट गर्दा चाहिने उपयुक्त वातावरण बनाउन र

सिकाइलाई स्थायी रूप दिन उपयोग हुने सामग्री नै शैक्षिक सामग्री हुन्' (प्राथमिक शिक्षक तालिम पुस्तिका, २०५५:१८४) । 'भाषिक सीपहरूमा सक्षम बनाउन तथा तिनका पूरकका रूपमा भाषा तत्वहरूको स्तरअनुकूल सुझाव बढाउन उपयोगी हुन सक्ने जुनसुकै साधन वा सामग्रीहरू व्यापक अर्थमा भाषा शिक्षणका सामग्री हुन् (अधिकारी, २०६३:२२४) । भाषाका विभिन्न सीप तथा पक्ष एवम् साहित्यका विविध पाठ्यवस्तुहरूको प्रभावकारी शिक्षण गर्न शिक्षकले पाठ प्रस्तुतिका क्रममा सहायक सामग्रीका रूपमा प्रयोग गर्ने जुनसुकै सामग्रीलाई शिक्षण सामग्री भन्न सकिन्छ (शर्मा र पौडेल, २०६०:२०३) ।

आजको एकाइसौं शताब्दीमा हिजोको व्याख्यान विधि सर्वस्वीकार्य हुन सक्दैन त्यसैले वर्तमान समयमा भाषा शिक्षणमा प्रयोग गर्ने शैक्षिक सामग्रीहरूको निर्माण दिन प्रतिदिन बढ्दै गइरहेको छ । दृश्य, श्रव्य, श्रव्यदृश्य र स्पर्श सामग्री गरी शैक्षिक सामग्रीलाई ४ भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ । यी शैक्षिक सामग्रीहरूको भाषा शिक्षणमा र अन्य विषयको शिक्षणमा महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । यी सामग्रीको प्रयोगबाट सिकाइ सरल, सहज, रूचिपूर्ण, प्रभावकारी र दिगो हुन्छ । वर्तमान समयमा विद्यार्थीहरूमा भाषिक सीप एवम् क्षमताको अभिवृद्धि गर्न र निर्दिष्ट उद्देश्य प्राप्तमा यी सामग्रीहरूको विशेष भूमिका हुन्छ । यस अध्ययनमा डोटी जिल्लामा नेपाली भाषाको विधागत शिक्षणमा शैक्षिक सामग्री प्रयोगको अवस्था, समस्या र समाधानका उपाय बारे अनुसन्धान गरिएको छ ।

अध्ययन विधि र सामग्री

नेपालको सुदूर पश्चिम प्रदेशको डोटी जिल्ला अध्ययनको क्षेत्र रहेको छ । यो अध्ययनका डोटी जिल्लाका विभिन्न १० ओटा माध्यमिक विद्यालयहरूको नेपाली भाषाको विधागत शिक्षणमा शैक्षिक सामग्री प्रयोगको अवस्था, समस्या र समाधानका उपायको विश्लेषणमा केन्द्रित छ । यो अध्ययन प्राथमिक र द्वितीय तथ्याङ्कमा आधारित छ । द्वितीय स्रोतअन्तर्गत पाठ्यपुस्तक, पाठ्यक्रम, शिक्षक निर्देशिका र प्रकाशित तथा अप्रकाशित शोध प्रबन्धहरू, लघु अध्ययन प्रतिवेदन रहेका छन् । यसैगरी अध्ययन कार्यलाई पुरा गर्नका प्राथमिक तथ्याङ्क प्रश्नावली सर्वेक्षण, छलफल, स्थलगत अध्ययन, प्रत्यक्ष अवलोकन विधिको प्रयोग गरी तथ्यांक सङ्कलन गरिएको छ । अध्ययनकार्यमा अध्ययनकर्ता स्वयम् आफै नमुनामा परेका विद्यालयहरूमा गई प्रत्यक्ष रूपमा विभिन्न तथ्य र सङ्कलित तथ्याङ्कहरूलाई व्याख्यात्मक एवम् वर्णनात्मक किसिमको ढाँचा प्रयोग गरी प्रस्तुत गरिएको छ । शिक्षकहरूबाट भरिएका प्रश्नावली फारमबाट प्राप्त सूचनाहरूलाई विभिन्न पक्ष/विधाहरूमा विभाजन गरी साङ्ख्यिकीय व्याख्या, विश्लेषण गरिएकोछ । यी व्याख्या, विश्लेषण भाषा शिक्षणका विविध विधा/क्षेत्रहरूमा शैक्षिक सामग्री प्रयोगका सम्बन्धमा गरिएकोछ । शोध सामग्रीबाट प्राप्त तथ्यहरूलाई व्याख्या विश्लेषण गर्नका लागि तिनीहरूलाई उपयुक्त शीर्षक दिई तालिकाबाट गरिएकोछ । त्यसैगरी प्रश्नावली, अन्तर्वार्ता र कक्षा अवलोकनबाट प्राप्त तथ्यहरूको सङ्ख्या उल्लेख गरी उक्त सङ्ख्याबाट प्रतिशत निकाल्नुका साथै प्रश्नावलीबाट प्राप्त तथ्यहरू र कक्षा अवलोकनबाट प्राप्त तथ्यहरूको सङ्ख्या एवम् प्रतिशतका आधारमा तुलना तथा व्याख्या विश्लेषण गरिएकोछ ।

नतिजाको व्याख्या र विश्लेषण

नेपाली भाषा शिक्षणमा शैक्षिक सामग्री उपयोगको वर्तमान स्थिति विषयको अध्ययन कार्यका लागि डोटी जिल्लाका १० ओटा विद्यालयहरूलाई छनोट गरिएको थियो । उपर्युक्त विद्यालयहरूमा गई शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगसम्बन्धी जानकारी लागि शिक्षक, विद्यार्थी र प्रधानाध्यापक बाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई अवलोकन फारम र प्रश्नावली तयार पारी प्रत्यक्ष अवलोकन र विद्यालयको विद्यालयका विभिन्न रेकर्डबाट लिएको तथ्याङ्कलाई समेत उपयोग गरिएको थियो । विद्यालयमा भएका शैक्षणिक सामग्री प्रयोगको स्थिति, चालिएका र चालिनु पर्ने कदमका लागि विद्यालयको प्र.अ., शिक्षक, विद्यार्थीसँग छुट्टाछुट्टै प्रश्नावली तयार गरी त्यसको आधारमा तथ्याङ्कको

सङ्कलन गरिएको थियो । यसरी प्राप्त प्राथमिक र द्वितीय तथ्याङ्कलाई निम्नानुसार विश्लेषण र व्याख्या गरिएको छ :

दैनिक प्रयोगका सामग्रीको प्रयोगको अवस्था

पठन पाठनको क्रममा केहि त्यस्ता शैक्षिक सामग्री हुन्छन् जसलाई दैनिक सबै विषयमा प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ, त्यसलाई दैनिक प्रयोगका सामग्री भनिन्छ । छनोट गरिएका विद्यालयहरूमा डोटी जिल्लाका ५ ओटा सरकारी विद्यालयहरू र ५ संस्थागत विद्यालयहरूमा डोटीमा स्थलगत सर्वेक्षण गरी विद्यालयको दैनिक प्रयोगका शैक्षिक सामग्री प्रयोग स्थिति तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ

तालिका १: दैनिक प्रयोगका सामग्रीको प्रयोगको अवस्था

क्र. सं.	शैक्षिक सामग्रीको नाम	प्रश्नावलीबाट प्राप्त नतिजा				कक्षा अवलोकनबाट प्राप्त नतिजा			
		प्रयोग गर्ने	प्रयोग नगर्ने	प्रयोग गर्ने %	प्रयोग नगर्ने %	प्रयोग गर्ने	प्रयोग नगर्ने	प्रयोग गर्ने %	प्रयोग नगर्ने %
१.	कालोपाटी/श्वेतपाटी	१०		१००		१०		१००	
२.	चक, डस्टर, मार्कर	१०		१००		१०		१००	
३.	पाठ्यपुस्तक	१०		१००		१०		१००	
४.	सन्दर्भ सामग्री	६	४	६०	४०	३	७	३०	७०
	औसत			८०	१०			८२.५	१७.५

स्रोत: प्रश्नावली फारम तथा स्थलगत अवलोकन

विद्यालयका मा.वि. तहमा नेपाली भाषा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले दैनिक प्रयोगका शैक्षिक सामग्रीहरू प्रयोगको अवस्थालाई विश्लेषण गर्दा कालोपाटी, चक, डस्टर, पाठ्यपुस्तक प्रयोग गर्ने शिक्षकहरूबाट प्राप्त जवाफमा १०० प्रतिशत देखिएकोमा कक्षा अवलोकनबाट सो कुरा सत्य पुष्टि भयो । सन्दर्भ सामग्री प्रयोग गर्नु भनी प्रश्नावलीमा जवाफ दिने र प्रयोग गर्दिन भनी जवाफ दिने शिक्षक क्रमशः ६ र ४ जना पाइयो भने कक्षा अवलोकन गर्दा सन्दर्भ सामग्री प्रयोग गर्ने शिक्षकहरू ३ र प्रयोग नगर्ने शिक्षकहरू ७ जना पाइयो । औसतमा दैनिक प्रयोगका समग्र सामग्री प्रयोग गर्ने शिक्षक प्रश्नावली अनुसार ९० प्रतिशत र १० प्रतिशत शिक्षकले दैनिक प्रयोगका समग्र सामग्री प्रयोग नगरेको पाइयो । कक्षा अवलोकनलाई आधार बनाउँदा दैनिक प्रयोगका समग्र सामग्री प्रयोग गर्ने शिक्षक ८२.५ प्रतिशत र दैनिक प्रयोगका समग्र सामग्री प्रयोग नगर्ने शिक्षक १७.५ प्रतिशत पाइयो । यसरी शिक्षकहरूको भनाइ र गराइमा अर्थात् प्रश्नावली र कक्षा अवलोकनबीचको फरक ७.५ प्रतिशत पाइयो ।

विधागत रूपमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगको अवस्था

समग्रमा शैक्षिक सामग्री प्रयोगको वर्तमान अवस्थालाई प्रभावकारी र कक्षा अवलोकनको माध्यमबाट विश्लेषण गर्दा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग नेपाली भाषा शिक्षणमा अनिवार्य र अपरिहार्य रहेको कुरामा शिक्षकहरू सैद्धान्तिक रूपमा सहमत एवम् एकमत रहेको पाइयो । व्यावहारिक पक्ष भने सैद्धान्तिक पक्षजस्तो सन्तोषजनक रहेको पाइएन । नमुना छनोटमा परेका सबै शिक्षकहरू तालिम प्राप्त पाइए पनि कक्षामा नेपाली भाषा शिक्षण

गर्दा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्नुपर्छ भन्ने विषयमा सबैजना सचेत रहेको भने पाइएन । विधागत रूपमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगको अवस्था निम्नानुसार रहेको पाइयो ।

तालिका २ : विधागत रूपमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगको अवस्था

क्र.सं.	विधा/क्षेत्र	प्रश्नावलीबाट प्राप्त नतिजा		कक्षा अवलोकनबाट प्राप्त नतिजा	
		प्रयोग गर्ने %	प्रयोग नगर्ने %	प्रयोग गर्ने %	प्रयोग नगर्ने %
१.	कविता	३०	७०	१९.८३	८०.१७
२.	कथा	३२.७२	६७.२८	११.८	८८.२
३.	प्रबन्ध/निबन्ध	३६.२५	६३.७५	१०	९०
४.	जीवनी	२८.७५	७१.२५	८.७५	९१.२५
५.	निवेदन/चिठी	३७.५	६२.५	१०	९०
६.	एकाङ्की	३०	७०	८.८८	९१.१२
७.	वादविवाद	२२.५	७७.५	८.७५	९१.२५
८.	व्याकरण	३७.५	६२.५	११.२५	८८.७५
	औसत	३१.९	६८.०९	१०.३	८९.७

स्रोत: प्रश्नावली तथा कक्षा अवलोकन

माथिको तालिका २ बाट अध्ययन गरिएका विद्यालयहरूमा विधागत रूपमा दैनिक प्रयोगका सामग्री बाहेक अन्य शैक्षिक सामग्री प्रयोगको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ । समष्टिगत रूपमा शैक्षिक सामग्री प्रयोगको स्थितिलाई विधागत रूपमा विश्लेषण गर्दा प्रश्नावलीको जवाफबाट कविता, कथा, प्रबन्ध/निबन्ध, जीवनी, निवेदन/चिठी, एकाङ्की, वादविवाद र व्याकरण विधामा क्रमशः ३० प्रतिशत, ३२.७२ प्रतिशत, ३६.२५ प्रतिशत, २८.७५ प्रतिशत र ३७.५ प्रतिशत, ३० प्रतिशत, २२.५ प्रतिशत र ३७.५ प्रतिशत शिक्षकहरूले शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्नु भनिए पनि कक्षा अवलोकनबाट उक्त विधाहरूमा क्रमशः १०.८३ प्रतिशत, ११.८ प्रतिशत, १० प्रतिशत, ८.७५ प्रतिशत, १० प्रतिशत, ८.८८ प्रतिशत, ८.७५ प्रतिशत र ११.२५ प्रतिशत शिक्षकहरूले मात्र दैनिक प्रयोगका सामग्रीबाहेक अन्य शैक्षिक सामग्री प्रयोग गरिएको पाइएको छ । औसतमा प्रश्नावलीको जवाफबाट ३१.९ प्रतिशत शिक्षकहरूले मात्र दैनिक प्रयोगबाहेकका अन्य शैक्षिक सामग्री प्रयोग गर्ने भनिएकोमा कक्षा अवलोकनबाट १०.३ प्रतिशत शिक्षकहरूले मात्र अन्य शैक्षिक सामग्री प्रयोग गरेको पाइयो । यसरी शिक्षकहरूको भनाइ र गराइमा २१.६ प्रतिशतको अन्तर पाइयो ।

प्रश्नावलीको जवाफबाट सबभन्दा बढी शैक्षिक सामग्री (३७.५ प्रतिशत), व्याकरण र निवेदन/चिठीमा प्रयोग गर्ने भनिएकोमा कक्षा अवलोकनबाट सबभन्दा बढी शैक्षिक सामग्री व्याकरणमा (११.२५ %) शिक्षकले प्रयोग गरिएको पाइयो । सम्पूर्ण शिक्षकहरूमध्ये ३१.९ प्रतिशत शिक्षकहरूले शैक्षिक सामग्री प्रयोग गरी शिक्षण गर्नु भनी प्रश्नावलीमा जवाफ दिएपनि कक्षा अवलोकनबाट शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग १०.३ प्रतिशत शिक्षकहरूले मात्र गरेको पाइयो । यसरी प्रस्तुत अनुसन्धानले शिक्षण कार्यमा सङ्लग्न शिक्षकहरूमध्ये १०.३ प्रतिशत शिक्षकहरूले मात्र दैनिक प्रयोग बाहेकका शैक्षिक सामग्री प्रयोग गरेको र ८९.७ प्रतिशत शिक्षकहरूले दैनिक प्रयोग बाहेकका अन्य शैक्षिक सामग्री प्रयोग नगरेको निराशाजनक निष्कर्ष निकालिएको छ ।

यसरी शैक्षिक सामग्रीको वास्तविक प्रयोग न्यून शिक्षकहरूले मात्र गर्दा यसको प्रत्यक्ष प्रभाव शिक्षण सिकाइमा पर्ने र शिक्षण शिक्षक केन्द्रित भई विद्यार्थीको औसत सिकाइ उपलब्धि अत्यन्तै न्यून हुने भएको हुँदा कक्षा शिक्षण सिकाइमा शैक्षिक सामग्री प्रयोगको दर बढाउनतर्फ सम्बन्धित सबैको ध्यान जानु पर्ने देखिन्छ ।

शिक्षण सिकाइको मेरूदण्ड मानिने शैक्षिक सामग्रीको आवश्यक मात्रामा प्रयोग गरिए मात्र शिक्षण सिकाइ रूचिकर, प्रभावकारी, मनोरञ्जनपूर्ण, उद्देश्यमूलक बन्ने विश्वास गरिन्छ ।

प्रश्नावली र कक्षा अवलोकनका आधारमा अध्ययन विश्लेषण

समग्रमा शैक्षिक सामग्री प्रयोगको वर्तमान अवस्थालाई प्रभावकारी र कक्षा अवलोकनको माध्यमबाट विश्लेषण गर्दा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग नेपाली भाषा शिक्षणमा अनिवार्य र अपरिहार्य रहेको कुरामा शिक्षकहरू सैद्धान्तिक रूपमा सहमत एवम् एकमत रहेको पाइयो । व्यावहारिक पक्ष भने सैद्धान्तिक पक्षजस्तो सन्तोषजनक रहेको पाइएन । नमुना छनोटमा परेका सबै शिक्षकहरू तालिम प्राप्त पाइए पनि कक्षामा नेपाली भाषा शिक्षण गर्दा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्नुपर्छ भन्ने विषयमा सबैजना सचेत रहेको भने पाइएन । प्रश्नावली र कक्षा अवलोकनको समय अन्तराल ज्यादै कम हुनु अनि सबै विधा र पाठ मिलाएर कक्षा अवलोकन गर्दा पूर्व जानकारी दिएर गर्नुपर्ने र यसो गरिँदा तयारी गरिने वातावरण बन्ने हुँदा मात्र प्रश्नावली र कक्षा अवलोकनको अन्तर प्रतिशत कम भएको हो । पूर्व जानकारी नदिई कक्षा अवलोकन गर्ने हो भने यो अन्तर वा शिक्षकको भनाइ र गराइबीचको अन्तर अभै बढ्ने देखिन्छ ।

यो अध्ययनले दैनिक प्रयोगका सामग्री कालोपाटी/श्वेतपाटी, चक/मार्कर, डस्टर र पाठ्यपुस्तक प्रयोग गर्ने शिक्षकहरू १०० प्रतिशत देखिए पनि अन्य सामग्री प्रयोगमा ध्यान भएको अवस्था देखिएन । सबै शिक्षकहरू तालिम प्राप्त, अनुभवी र दक्ष देखिए तापनि कक्षामा शिक्षण गर्दा शैक्षिक सामग्रीहरूको प्रयोग न्यून रहेको देखिन्छ । यस अध्ययनले विद्यालयमा उपलब्ध रहेका सामग्रीसमेत शिक्षकहरूले प्रयोग गर्ने नगरेको वास्तविकता पत्ता लगाएको छ । विद्यालयमा रहेका समग्र सामग्रीहरूको संरक्षणमा विद्यालय प्रशासन, अन्य विषय शिक्षक तथा नेपाली भाषा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरू सचेत रहेको पाइएन । केही विद्यालयमा कम्प्युटर भएपनि बिग्रीएर बसेका, मर्मत, सम्भार गरेर प्रयोगमा नल्याइएको, नबिग्रीएर सुचारू भएका विद्यालयहरूमा पनि कम्प्युटरको प्रयोग नेपाली भाषा शिक्षणमा नभएर विद्यालयको प्रशासन एवम् लेखा राख्ने काममा उपयोग गरिएको पाइयो । केही विद्यालयहरूमा टेपरेकर्डर पाइए पनि यसको अङ्ग्रेजी विषयको सुनाइ र बोलाइमा, विद्यालयमा अतिरिक्त क्रियाकलाप सञ्चालन भएको बेलामा मात्र प्रयोग भएको पाइयो । नेपाली भाषा शिक्षणअन्तर्गत क्यासेटको व्यवस्था विद्यालयले गरेको पाइएन । समग्रमा भन्नुपर्दा विद्युतीय शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग नेपाली भाषा शिक्षणमा निराशाजनक पाइयो । साधन भएर पनि इच्छाशक्तिको अभावका कारण यसको प्रयोग सन्तोषजनक पाइएन । भट्टराई (२०५६)ले कक्षा १० मा नेपाली भाषा शिक्षण गर्दा प्रयोग भएका शैक्षिक सामग्रीहरूको सर्वेक्षण शीर्षकमा अनुसन्धान गरेका छन् । यसका लागि काठमाडौं र ओखलढुङ्गा जिल्लाका १० वटा विद्यालयलाई प्रतिनिधि नमुनाको रूपमा छनोट गरिएको छ । उनको प्रमुख निष्कर्षहरूमा नेपाली भाषा शिक्षण गर्दा शिक्षकले सबैभन्दा बढी कालोपाटीको प्रयोग गरिएको सरकारी विद्यालयको तुलनामा निजी विद्यालयमा शैक्षिक सामग्रीको बढी प्रयोग गरिएको, पाठ्यक्रम, विषय, विस्तृतीकरण, शिक्षक निर्देशिका आदिको प्रयोग नगरेको साथै शैक्षिक सामग्रीका सन्दर्भमा शिक्षकको कुरा गराइ र काम गराइ बीच प्रशस्त भिन्नता रहेको उल्लेख गरेका छन् ।

यसरी शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्ने ज्ञान, सीप भएका र तालिम प्राप्त र धेरै योग्य र अनुभवी शिक्षक विद्यालयमा भएपनि दायित्वबोधको कमी, पेसाप्रति उत्तरदायित्वको कमी, तथा शैक्षिक सामग्री प्रयोगमा कम चासो रहेको पाइयो । नेपाली भाषा शिक्षण गर्दा प्रयोग गर्नुपर्ने सामग्री निर्माण गर्नुपर्ने, उपयुक्त वातावरण तयार पारी सामग्री प्रयोग गर्नुपर्ने हो तर त्यसो गरिएको पाइएन । नेपाली विषयप्रतिको गलत दृष्टिकोण नेपाली भाषा शिक्षकहरूमा रहेको हीनताबोध, नेपाली विषयप्रतिको विद्यालय र समुदायको दृष्टिकोण अनि राज्यको प्राथमिकताक्रम, शिक्षा ऐन, नियमावलीमा व्यापक सुधार गरी भाषा शिक्षणमा शैक्षिक सामग्री प्रयोगको मात्रा र गुणस्तर दुबै बढाउनु नितान्त आवश्यक देखिन्छ ।

शैक्षिक सामग्री प्रयोगमा देखिएका समस्याहरू र समाधानका उपायहरू

नेपाली भाषा शिक्षणमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले सिकाइलाई सरल, सहज र प्रभावकारी बनाउँछ । शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले मात्र शिक्षण सिकाइलाई उपलब्धिमूलक र चिरस्थायी बनाउँछ भन्ने कुरामा कसैको

दुइमत हुन सकदैन । तर नेपाली भाषा शिक्षणमा शैक्षिक सामग्रीको न्यून प्रयोग भएको देखिन्छ । यसबाट थाहापाउन सकिन्छ कि शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा थुप्रै समस्याहरू विद्यमान छन् । ती समस्याहरू नेपाली भाषा शिक्षणमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग सम्बन्धमा प्रश्नावलीको जवाफ र प्रत्यक्ष अवलोकनबाट गरिएको अध्ययनको आधारमा केही समस्या पहिचान गरिएको छ । ती समस्याहरू र समस्या समाधानका उपायहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

आर्थिक समस्या र समाधानका उपायहरू

दरबन्दी प्राप्त विद्यालयहरूमा पनि शिक्षकहरूको तलब भत्ता जिल्ला शिक्षा कार्यालयमार्फत प्राप्त भएपनि शुल्क लिन नपाउने सरकारी नीतिका कारण र शैक्षिक सामग्री शीर्षकमा छुट्टै रकम निकासामा भइ नआउने हुँदा शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्थापनमा सरकारी विद्यालयलाई समस्या परेको पाइयो । यिनै कारणहरूले गर्दा शैक्षिक सामग्रीको पर्याप्त खरिद गर्न सबै विद्यालय प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा प्रभावित भएको पाइयो । अन्य शीर्षकमा प्राप्त रकमलाई रकमान्तर गरी शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्थापनमा लगाउने इच्छा शक्ति सरोकारवालाहरूमा नहुनु आर्थिक समस्याको मुख्य कारक तत्व भएको कुरा पनि यस अध्ययनले पत्ता लगाएको छ ।

आर्थिक समस्या समाधानका लागि विद्यालयको आर्थिक अवस्था राम्रो बनाई विद्यालयलाई आत्मनिर्भर तुल्याउन, सरकार, विद्यालय प्रशासन विद्यालय व्यवस्थापन समिति, शिक्षक अभिभावक समिति, स्थानीय अभिभावक, राजनैतिक दलका प्रतिनिधिजस्ता सरोकारवाला निकायहरूले विशेष पहल गर्नु जरूरी हुन्छ । सरकारले विद्यालयमा खासगरी शैक्षिक सामग्री शीर्षकमा छुट्टै निश्चित रकम उपलब्ध गराउनु पर्छ भने विद्यालय व्यवस्थापन समिति र अभिभावकहरूले स्थानीय स्तरबाट रकम सङ्कलन तथा व्यवस्थापन गर्नुपर्छ । सरकारबाट प्राप्त रकम र स्थानीय स्तरबाट जुटाइएको रकमबाट शैक्षिक सामग्री निर्माण, सङ्कलन र खरिद गर्नुपर्छ । भाषा शिक्षणमा आवश्यक पर्ने शैक्षिक सामग्रीको खरिद र व्यवस्थापन गर्ने गराउने कुरामा नेपाली भाषा शिक्षक विशेष चनाखो हुनु पर्दछ । विद्यालयले स्थानीय स्रोतबाट उपलब्ध हुने कम मूल्यका सामग्री सङ्कलन एवं निर्माण गर्नुपर्छ ।

भौतिक समस्या र समाधानका उपायहरू

आर्थिक पक्ष र भौतिक पक्ष एक-अर्कामा अन्तरसम्बन्धित हुन्छन् । आर्थिक समस्याले भौतिक व्यवस्थापनमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछ । अध्ययनको क्रममा कतिपय विद्यालयको निर्माणधीन भवनले समेत पूर्णता पाउन सकेको देखिदैन । कतिपय विद्यालयमा कक्षा कोठाहरू तयार भएपनि भ्यालढोकाको व्यवस्था गर्न सकेको देखिदैन । कतिपय विद्यालयका कक्षाकोठा साँगुरो भएका, एउटै कोठालाई बीचमा कच्चा बार लगाएर दुइवटा कक्षाका विद्यार्थी राखिएको, विद्यार्थीको उमेर र कक्षा अनुसार बालमैत्री फर्निचरको व्यवस्था गर्न नसकिएको, कालोपाटी गुणस्तरहीन भएको, पुस्तकालयको राम्रो व्यवस्था गर्न नसकिएको, कक्षाकोठामा क्षमताभन्दा बढी विद्यार्थी राखेर पढाउनु पर्ने बाध्यता, गोजी तालिका, फलाटिन पाटी, नक्सा तथा चार्टहरू प्रदर्शनका लागि कक्षा कोठाको भित्ताहरूमा काँटी, किलाको व्यवस्था नभएको, शैक्षिक सामग्री सुरक्षित राख्न वा व्यवस्थित गर्न आवश्यक दराज तथा सामग्री कक्षको व्यवस्था धेरैजसो विद्यालयमा नहुनु, शौचालयको नियमित सरसफाई र खानेपानीको उचित व्यवस्था धेरैजसो विद्यालयमा नहुनु आदि समस्याहरू विद्यालयका भौतिक समस्या हुन् । अध्ययनका क्रममा प्रश्नावली मार्फत शिक्षकहरूले दिएको जवाफ अनि प्रत्यक्ष कक्षा अवलोकनले विद्यालयको भौतिक समस्या पनि शैक्षिक सामग्रीको उचित व्यवस्थापन र प्रयोगमा बाधक रहेको कुरा देखाइएको छ ।

भौतिक समस्या समाधानका लागि स्थानीय अभिभावक, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, शिक्षक अभिभावक संघ, राजनैतिकदलका प्रतिनिधि, जि.शि.का., स्रोतकेन्द्रजस्ता सरोकारवाला निकायहरूले विशेष प्रयत्न गर्नुपर्ने देखिन्छ । आवश्यक आर्थिक र प्राविधिक पक्षको व्यवस्थापन गरी भौतिक पक्षलाई सम्बन्धित निकायले बलियो बनाउनु पर्दछ । भौतिक व्यवस्थापनमा सरकारी निकायको महत्वपूर्ण भूमिका रहने हुँदा भौतिक साधन र स्रोतले पछिपरेका विद्यालयहरूलाई सूचीकृत गरी विशेष सहयोगको व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ । आवश्यक परेमा भौतिक व्यवस्थापनको लागि विदेशी दातृनिकायलाई सहयोगको लागि अनुरोध गर्नुपर्दछ । जबसम्म विद्यालयमा आवश्यकता

अनुसार भवन, कक्षाकोठा फर्निचर, समूहकार्यको लागि हल आदि व्यवस्था गरिन्न तबसम्म शैक्षिक सामग्री प्रयोगको अनुकूल वातावरण बन्न सक्दैन ।

प्रशासनिक समस्या र समाधानका उपायहरू:

वर्तमान राजनैतिक अस्थिरताले विद्यालयको व्यवस्थापन र सञ्चालनमा समस्या रहेको छ । विद्यालयलाई व्यवस्थित रूपमा सञ्चालन गर्न मात्र नभई शिक्षणलाई सुव्यवस्थित प्रभावकारी, दिगो र उपलब्धिमूलक बनाउन विद्यालय प्रशासन र व्यवस्थापन पक्षको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ । यदि विद्यालय व्यवस्थापन पक्ष र विद्यालय प्रशासनले उचित वातावरण सिर्जना गरिदिएन भने शिक्षकले जतिसुकै मेहनत र लगनशील भएर काम गरे पनि उचित किसिमको शिक्षण हुन सक्दैन । विद्यालय व्यवस्थापन पक्ष र विद्यालय प्रशासनले शैक्षिक सामग्रीको बारेमा बेवास्ता गर्नु, पाठ्यपुस्तक, पाठ्यक्रम तथा शिक्षक निर्देशिका समयमा उपलब्ध नगराउनु, विद्यालयको नियमित अनुगमन गरी पृष्ठपोषण नदिनु जस्ता प्रशासनिक समस्याले शैक्षिक सामग्री उपयोग गर्न समस्या उत्पन्न भएको देखिन्छ । प्रशासनिक समस्या समाधानका लागि विद्यालयमा राजनैतिक अखडा बन्द गर्नुपर्छ । शिक्षा मन्त्रालय, शिक्षा विभाग, क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालाय, जिल्ला शिक्षा कार्यालय, स्रोतकेन्द्र, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, प्रधानाध्यापक जस्ता जिम्मेवार निकायहरूले विद्यालय शैक्षिक सामग्री निर्माण र प्रयोगका लागि उपयुक्त शैक्षिक वातावरण कायम गर्नुपर्छ । विद्यालय निरीक्षण कक्षा अवलोकन गरेर शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा शिक्षकहरूलाई पृष्ठपोषण प्रदान गर्नुपर्दछ । शैक्षिक सामग्री निर्माण गर्नका लागि शिक्षकहरूलाई ४ पिरियड मात्र अध्यापन गराउने व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ ।

शिक्षकलाई संस्थागत विद्यालयमा पनि स्थायी सेवा सुविधाको वातावरण निश्चित गरिनु पर्दछ । भाषा शिक्षकलाई शैक्षिक सामग्री प्रयोगका आधारमा प्रोत्साहन, दण्डको नियम बनाइ कडाइका साथ लागू गर्नुपर्दछ । शैक्षिक सामग्री निर्माण गर्नका लागि सरकारी स्तरबाट तालिमको व्यवस्था अनिवार्य रूपमा गरिनुपर्दछ ।

विद्यालय निरीक्षणको समस्या र समाधानका उपायहरू

शिक्षण कार्यको प्रभावकारिता र गुणस्तरीयतामा निरीक्षण कार्यले प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्दछ । कुनै पनि संस्थालाई सुव्यवस्थित रूपमा सञ्चालन गर्नका लागि निरन्तर निरीक्षणको आवश्यकता पर्दछ । आधिकारिक निकायबाट दिइएको निर्देशन र सुझाव सवैले मान्ने पर्ने हुँदा शैक्षिक सामग्रीको उचित व्यवस्थापन र प्रयोगमा नियमित निरीक्षणको जरूरी पर्दछ । नियमित र प्रभावकारी अनुगमन निरीक्षण र सुझावको अभावमा शैक्षिक सामग्री उपयोगमा समस्या सिर्जना हुने देखिन्छ ।

विद्यालय निरीक्षणको समस्या समाधानका लागि नियमित निरीक्षण एवं अनुगमनको आवश्यकता पर्दछ । निरीक्षणमा प्रभावकारिता ल्याउन सम्बन्धित निकायले कडाइका साथ निरीक्षण एवम् अनुगमनको व्यवस्था गर्नुपर्दछ । यसबाट शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा देखिएका समस्या कम गर्न सकिन्छ । विषयवस्तु अनुसारको शैक्षिक सामग्रीको छनोट, निर्माण र प्रयोगमा देखिएका समस्या समाधान गर्न शिक्षकहरूले र निरीक्षणमा खटिएका अधिकारी वर्गबाट प्राविधिक सहयोग र सुझाव प्राप्त गर्न सक्दछन् । विद्यालयमा उपलब्ध सामग्रीहरूको प्रयोगमा चासो नदेखाउने शिक्षक/शिक्षिकाहरूलाई पनि निरीक्षकले सक्रिय बनाउने र शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्ने आदतको विकास गर्दछन् ।

मूल्याङ्कनको समस्या र समाधानको उपाय

कतिपय शिक्षकहरू मिहिनेती अध्ययनशील र कर्तव्यनिष्ठ हुन्छन् । परिश्रमी र लगनशील शिक्षकको उचित मूल्याङ्कनको व्यवस्था नहुनाले शैक्षिक सामग्रीको उपयोगमा निस्क्रिय एवम् उदासिन रहेको पाइन्छ । परिश्रम गर्ने शिक्षक र परिश्रम नगर्ने शिक्षकलाई एउटै दृष्टिकोणले हेर्दा परिश्रमी शिक्षकको मनोबल घट्दै गएको पाइन्छ । यसले गर्दा लगनशील शिक्षकहरू पनि शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा अग्रसर नभएको पाइन्छ ।

मूल्याङ्कन सम्बन्धी समस्या समाधानका लागि मिहिनेती लगनशील, परिश्रमी शिक्षकहरूको उचित मूल्याङ्कन गरिनुपर्दछ ॥ शिक्षण सिकाइमा शैक्षिक सामग्री प्रयोग गर्ने शिक्षक/शिक्षिकाहरूलाई पुरस्कृत गरिनुपर्दछ । यसकार्यमा सम्बन्धित निकायको चासो हुनु पर्दछ ।

बराल (२०६८) का अनुसार विद्यालयमा दरबन्दी कम भएर निजीस्रोतबाट शिक्षक राखिनु पर्ने भएकाले आर्थिक अभावका कारण शैक्षिक सामग्री खरिद र उपयोग गर्न नसकिएको, राम्रो काम गर्ने शिक्षकलाई पुरस्कार नराम्रो काम गर्ने शिक्षकलाई दण्डको व्यवस्था नगरिएको हुँदा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा कमी आएको, विकट पहाडी क्षेत्रका विद्यालयमा शैक्षिक सामग्रीको नमुना पाउन समेत नसकिएको, शिक्षक निर्देशिकाको विद्यालयमा अभाव भएको, तालिममा प्राप्त ज्ञान र सीप शिक्षकबाट उपयोग नगरिएको, स्थानीय शैक्षिक सामग्रीमा शिक्षकहरूको ध्यान नगएको, शिक्षकको कार्यबोझ बढी भएको हुँदा शैक्षिक सामग्री प्रयोग गर्न नसकिएको, राजनैतिक भागवण्डामा शिक्षक नियुक्ति हुने भएकाले योग्य शिक्षकको अभावका कारण शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा कमी आएको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

पेशाप्रति उत्तरदायित्वको कमी

पेशा वा व्यवसाय सञ्चालन गर्न सफल र प्रभावकारी बनाउन पेशाप्रति निष्ठा हुनु आवश्यक पर्दछ । शिक्षा जस्तो संवेदनशील विषय क्षेत्रलाई डोऱ्याउने व्यक्ति शिक्षण पेशाप्रति थोरै मात्र उत्तरदायित्वबाट विचलित हुने हो भने शिक्षण कार्य नै अन्यौलपूर्ण बन्न पुग्दछ । शिक्षकले आफ्नो पेशाप्रति गर्व गर्नुपर्दछ । आफ्नो विषयको शिक्षण सिकाइमा दक्षता हासिल गराउनु प्राप्त गराउनु मेरो दायित्व हो र त्यसलाई सफल बनाउनुपर्छ भन्ने कर्तव्य बोधको भावना शिक्षकहरूमा अभाव रहेको देखिन्छ । सबै शिक्षकहरूमा आफ्नो पेशाप्रतिको निष्ठा उत्तरदायित्व पूरा गर्ने दृढ इच्छा र सङ्कल्प पाउन कठिन रहेको कुरा शोधबाट पत्ता लागेको छ । शिक्षकमा हुने उत्तरदायित्वको कमीले नै शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा पनि नकारात्मक प्रभाव पारेको देखिन्छ ।

समस्या समाधानका लागि शिक्षकहरूमा आफ्नो पेशाप्रति उत्तरदायित्व हुनु आवश्यक देखिन्छ । आफ्नो पेशा वा कार्यलाई आदर्श ठानी त्यसमा निष्ठापूर्वक लाग्नु हरेक शिक्षकको नैतिक दायित्व पनि हो । प्रभावकारी शिक्षणकार्यसँग शिक्षकको प्रतिष्ठा अनि विद्यार्थीको भविष्य गाँसिएको हुन्छ । शैक्षिक सामग्रीले प्रभावकारी शिक्षणमा सहयोग पुऱ्याउने भएकाले शिक्षकमा उत्तरदायित्व बोध हुनु अनिवार्य हुन्छ ।

परम्परागत धारणा

मानिस जुन संस्कार र प्रचलनमा हुर्कियो त्यसले वर्तमान कार्यलाई प्रभाव पार्दछ । हाम्रो शिक्षा प्रणालीमा पनि परम्परागत विधि, प्रक्रिया र पद्धतिले प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दै आएको छ । परम्परागत धारणा अनुसार पाठ्यपुस्तकलाई वा सम्बन्धित पाठलाई व्याख्यान गरी अध्यापन गर्ने प्रचलन शिक्षण कार्यमा आजसम्म कायमै छ । शैक्षिक सामग्रीको आवश्यक प्रयोग गरी कक्षा शिक्षणलाई रोचक, उद्देश्यपूर्ण र प्रभावकारी बनाउने काम शिक्षकहरूबाट पूर्णरूपमा हुन सकेको देखिँदैन । अधिकांश शिक्षकहरूले पाठ्यपुस्तकलाई प्रयोग गरी शिक्षण गरेको पाइएको छ । परम्परागत प्रचलन र त्यसै प्रचलनलाई अनुशरण गर्ने शिक्षकहरूको मनोवृत्तिका कारण नेपाली भाषा शिक्षणमा शैक्षिक सामग्रीको सन्तोषजनक प्रयोग हुन नसकेको देखिन्छ ।

यो समस्या समाधानका लागि लामो समयदेखि जरागाडेर बसेको परम्परागत प्रचलन र मानसिकताको अन्त्य हुनु जरूरी छ । यसका लागि शिक्षकहरूलाई आवश्यकता अनुसार सेवाकालीन तालिम र शिक्षण पेशामा आवद्ध हुन चाहने व्यक्तिलाई पूर्व सेवाकालीन तालिमको आवश्यक व्यवस्था मिलाउनु पर्छ । शैक्षिक सामग्री प्रयोग गरी कक्षा शिक्षणलाई रोचक, प्रभावकारी र उद्देश्यमूलक बनाउने शिक्षकलाई पुरस्कार र परम्परागत धारणा वा मनोवृत्ति भएका शिक्षकलाई परामर्श व्यवस्था गरिनुपर्दछ । यसो गर्न समयअनुसारका सामग्रीको प्रयोग गरी सञ्चालन गरिएका कक्षाहरूको अवलोकन गराएर पनि शिक्षकहरूको परम्परागत धारणामा परिवर्तन ल्याउन सकिन्छ । परम्परागत मनोवृत्तिमा जवसम्म परिवर्तन आउँदैन तबसम्म शैक्षिक सामग्रीको प्रभावकारी उपयोग सम्भव छैन ।

माध्यमिक तहमा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगको अवस्थाको अध्ययन अवलोकन गर्दा शैक्षिक सामग्री प्रयोग गर्छु भन्ने शिक्षकहरूको सङ्ख्या बढी देखिए पनि प्रत्यक्ष कक्षा अवलोकनबाट सामग्री प्रयोग गर्ने शिक्षकहरूको वास्तविक सङ्ख्या ज्यादै न्यून पाइयो । धेरैजसो विद्यालयहरूमा शैक्षिक सामग्रीको उपलब्धता भएपनि शिक्षकहरूमा त्यसलाई प्रयोग गर्ने दृढ इच्छाशक्ति नभएको पाइयो । शैक्षिक सामग्री नै शिक्षणको मेरुदण्ड

हो । शैक्षिक सामग्री निर्माण, सङ्कलन र खरिद गर्नुपर्छ र कक्षा शिक्षणमा त्यसको उपयोग गर्नुपर्छ भन्ने भावना शिक्षकहरूमा पाइएन । दैनिक प्रयोगका सामग्रीहरू चक/मार्कर, कालोपाटी/श्वेतपाटी, पुस्तक जस्ता सामग्रीहरूको प्रयोग सन्तोषजनक पाइए पनि अन्य अतिरिक्त शैक्षिक सामग्रीहरूको प्रयोगमा शिक्षकहरूले खासै ध्यान दिएको पाइएन । शैक्षिक सामग्रीको खरिद, संरक्षण, सङ्कलन र निर्माण र प्रयोगमा विद्यालय प्रशासनले विशेष ध्यान दिनुपर्ने जरूरी देखिन्छ । जिल्ला शिक्षा कार्यालयका विद्यालय निरीक्षक तथा स्रोतकेन्द्रका स्रोतव्यक्तिहरूलाई निरीक्षण र अनुगमन कार्यमा सक्रिय एवं सजक गराउन सम्बन्धित निकायले विशेष ध्यान दिनुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ । नेपाली भाषा शिक्षणमा व्याख्यान विधिको प्रयोग व्यापक भएको तर शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग न्यून भएकाले यसमा सुधार ल्याउन सरोकारवालाहरूले विशेष ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ । प्रश्नावलीको जवाफ एवं प्रत्यक्ष भेटघाट र छलफलमा शैक्षिक सामग्री प्रयोग गरी गरिने नेपाली भाषा शिक्षण प्रभावकारी र उपलब्धिपूर्ण हुने कुरामा भने सबै शिक्षक/शिक्षिका एकमत रहेको पाइए पनि कक्षा अवलोकनबाट शिक्षकको भनाइ र गराइमा ठूलो अन्तर पाइयो ।

निष्कर्ष

डोटी जिल्ला अन्तर्गतका विद्यालयहरूमा गरिएको यस अध्ययनले वास्तविक रूपमा यहाँका विद्यालयहरूमा कालोपाटी वा सेतोपाटी नै शैक्षिक सामग्रीहरूको रूपमा प्रयोग भएको र केही विद्यालयहरूले सीमित कक्षाहरूमा र केही विद्यालयले पूर्णरूपमा मार्करबोर्डको प्रयोग गरेको पाइयो । शिक्षकहरूले शिक्षणको मुख्य सामग्री पाठ्यपुस्तकलाई नै बनाएको पाइन्छ । शैक्षिक सामग्रीको खरिद सङ्कलन र निर्माण गरी शिक्षण गरिएको पाइएन । विद्यालयमा उपलब्ध सामग्रीहरू पनि शिक्षकहरूले प्रयोग गरेको देखिएन । विद्यालयमा भएका नेपाली भाषा शिक्षणका महत्वपूर्ण शैक्षिक सामग्री गोजीतालिका र फलाटिन पाटीको उपयोग न्यून गरिएको पाइयो । स्थलगत अध्ययनको क्रममा केही विद्यालयमा शैक्षिक सामग्रीका रूपमा शब्दपत्ती, तस्वीर र वाक्यपत्ती प्रयोग गरिए पनि उक्त सामग्री बीचका र पछिल्ला बेन्चका विद्यार्थीहरूले पढ्न र बुझ्न सक्ने उपयुक्त आकारमा पाइएन ।

विद्यालयहरूमा कक्षा निरीक्षण र अवलोकनबाट आजको विज्ञान र प्रविधिको युगमा पनि नेपाली भाषा शिक्षण पुरानै पद्धति र प्रक्रियाबाट अगाडि बढेको स्पष्ट छ । भाषा शिक्षणमा प्रशस्त शैक्षिक सामग्री खरिद, निर्माण र सङ्कलन गरी प्रयोग गर्नुपर्नेमा यी विद्यालयमा पुरानै व्याख्यान विधिको व्यापक प्रयोग भएको छ । प्रस्तुत अध्ययनका क्रममा कतिपय विद्यालयहरूमा शैक्षिक सामग्रीको उपलब्धता एवं प्रयोग न्यून पाइएको छ भने कतिपय विद्यालयमा शैक्षिक सामग्रीको उपलब्धता भएपनि प्रयोग सानै न्यून छ । त्यस्तै कतिपय विद्यालयमा शैक्षिक सामग्रीको उपलब्धता भएपनि ती विद्यालयले उपयुक्त सामग्रीहरूको प्रयोग गर्नु अपरिहार्य छ । भाषा शिक्षणको प्रमुख उद्देश्य विद्यार्थीहरूमा भाषिक सीपको विकास गराउनु हो भन्ने तथ्य मनन गर्नुका साथै उपयुक्त प्रयोजनमा ल्याउनु शक्त जरूरी देखिन्छ । विद्यार्थीहरूको भाषिक क्षमताका आधारमा भाषिक सीपका तहहरू वा क्षेत्रहरू बीच भिन्नता छुट्याई तद अनुरूप व्यवहारिक पक्षमा जोड दिनु विद्यालय र भाषाका शिक्षकहरूको अहम दायित्व हो । प्रारम्भिक तह र कक्षाका भाषिक सीप अन्तर्गत सुनाइ र बोलाइ सीप विकासको उद्देश्य प्रमुख हुन्छ भने माथिल्ला कक्षामा पढाइ र लेखाइसीप विकासमा विशेष जोड दिइने उद्देश्य रहेको हुन्छ । नेपालका अधिकांश विद्यालयहरूमा नेपाली भाषा शिक्षण भाषिक सीपको विकास गराउने भन्दा भाषिक ज्ञान गराउने कुरामा केन्द्रित रहेको छ । भाषा शिक्षणमा परम्परागत व्याख्यान विधिको प्रयोग अत्यन्त धेरै छ । विद्यार्थीहरू कक्षामा निष्क्रिय रहने र शिक्षक सक्रिय बनी व्याख्या गरिरहने परम्परागत चलन विद्यालयहरूमा कायमै छ । भाषिक सीप विकासभन्दा पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेको विषयवस्तु वा कोर्षा सक्ने कुरामा शिक्षकहरूको ध्यान केन्द्रित भएको पाइन्छ । शैक्षिक सामग्रीको उचित प्रयोग गरी कक्षा शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउँदै भाषिक सीप विकासमा कक्षा शिक्षण केन्द्रित गराउनु अहिलेको नेपाली भाषा शिक्षणको मुख्य चुनौती हो ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

अधिकारी, विष्णु प्रसाद (२०६६) *माध्यमिक तह शिक्षण दर्पण*, काठमाडौं: पैरखी प्रकाशन ।

नेपाल सरकार शिक्षा मन्त्रालय (२०४८), *रेडियो शिक्षण तालिम पुस्तिका*, सिंहदरवार, काठमाडौं ।

नेपाल सरकार शिक्षा मन्त्रालय (२०५५), *प्राथमिक शिक्षक तालिम पुस्तिका*, सिंहदरवार, काठमाडौं ।

बराल हिरण्यप्रसाद (२०६८) *सर्लाही जिल्लाका कक्षा ६ मा भाषा शिक्षण गर्दा प्रयोग गरिएका शैक्षिक सामग्रीको अध्ययन* । स्नातकोत्तर तहको अप्रकाशित शोधपत्र), कीर्तिपुर : त्रि.वि.वि. ।

भट्टराई, ज्ञानप्रसाद (२०५६) *कक्षा १ मा नेपाली भाषा शिक्षण गर्दा प्रयोग भएका शैक्षिक सामग्रीहरूको सर्वेक्षण* ।

स्नातकोत्तर तहको अप्रकाशित शोध पत्र, महेन्द्ररत्न क्याम्पस ताहाचल, काठमाडौं ।

शर्मा केदार प्रसाद र माधवप्रसाद पौडेल (२०६०), *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण*, कीर्तिपुर: न्यू हिरा बुक्स इन्टरप्राईजेज ।